

# לאומיות, זיכרון, הנצחה ופולקלור: המוזיאונים והאוספים בחברה הערבית בישראל

עודד שי

המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מאמר זה בוחן תופעה גאוגרפית תרבותית, כיצד קבוצה אתנית שמהווה מיעוט גדול בחברה הישראלית מתמודדת ומבטאת את עצמה בארבעה מוזיאונים במגזר הערבי. בהקמת המוזיאונים הללו, בא לידי ביטוי שילוב של תפיסות, השפעות והשקפות הקיימות בחברה שסביבה הוקם המוזיאון. בכלל זה השקפות דתיות ולאומיות, עיסוק בפילולוגיה, תודעת שימור העבר, הנצחה, מחקר בתרבות חומרית, עיסוק בתיירות ועוד. במחקר שדה זה שבמהלכו רואיינו מקימי המוזיאונים הללו, נבדק מי עומד מאחורי הקמת המוזיאונים הללו ומה עומד מאחורי יזומה זו והאם היו אלו גורמים פנימיים או חיצוניים? נשאלת שאלה נוספת מדוע אין עדיין מינוף בפיתוח המוזיאונים הללו, והאם זה קשור במעמד ובמצב האוכלוסייה הערבית והמתח הלאומי, הכולל מתח של זהות, מקום, אמצעי יצור ומרחב?

המאמר עוסק בארבעה מוזיאונים שהוקמו במדינת ישראל ומתמקד בתולדות ההקמה שלהם, מייסדיהם ותפיסת עולמם, במוצגים העיקריים ובמסר הגלוי או הסמוי המובע דרכם. במחקר נבדקו: המוזיאון למורשת ערבית-פלסטינית בסח'נין; מוזיאון לתרבות ערבית על שם פאטמה באום אל-קטף; מוזיאון החללים בכפר קאסם ומוזיאון לאמנות מודרנית (הגלריה) באום אל-פחם.

*מילות מפתח:* מוזיאונים, החברה הערבית, לאומיות, תיירות, זיכרון, הנצחה, פולקלור, מורשת מקומית.

## מבוא

ישנם בעולם מוזיאונים רבים ושונים, אך ניתן לסווגם באופן כללי לחמישה סוגים עיקריים: מוזיאונים ואוספים להיסטוריה וארכאולוגיה; מוזיאונים ואוספים לאתנוגרפיה ופולקלור; מוזיאונים לאומיים; מוזיאונים לפדגוגיה; מוזיאונים ואוספים לטבע. לפעמים מוזיאון מוקדש כולו לאחד הנושאים או לאחד מענפיהם, לקבוצה או לתחום אחד. לעתים מוזיאון אחד גדול מכיל מחלקות רבות המוקדשות לנושאים רבים ושונים (יאיר תשס"ד: 86-97).

בישראל פועלים מעל 200 מוזיאונים, שאף לא אחד מהם קם ביוזמת המדינה. כולם קמו ביוזמת קבוצות חברתיות ומאוחר יותר גם ביוזמת אנשים פרטיים. בראשית המוזיאונים ביישוב היהודי בארץ פעלו בחדשנות רעיונית מבחינה מקצועית. הרעיון שעמד מאחורי החפץ היה חשוב ממנו. הם ראו חשיבות בהנחלת הרעיון הציוני מאשר תיעוד העבר.<sup>1</sup>

בתחילת שנות התשעים של המאה ה-20 היו בו תזוזות ראשוניות. היה רצון של כל יישוב, עדה וקבוצה לבטא את עצמה, וחלק מביטוי זה היה הרצון להקים מוזיאון ולקיים פעילות. הממסד בישראל עודד פעילות בעיקר בשני מקומות: הקמת מוזיאון מרכזי למגזר הערבי בעכו והקמת מוזיאון בנצרת, שאמור היה לקום בחגיגות שנת 2000. בשני המקומות נבחרו בניינים לשימור, הוכשרו אנשי מקצוע וניתן תקציב ראשוני

1 על המוזיאונים בישראל נכתבה ספרות ענפה, ראה למשל: קול-ענבר תשנ"ב; אזולאי 1993; שליטא 2000.

לתכנון (יוהס תשנ"ג: 17). בכמה ערים ועיירות אחרים ניתנו ייעוץ והדרכה. הפעילות הרבה הזאת לא הניבה דבר (ענבר 1999: 82-86).

בשנות התשעים של המאה ה-20 חלה התעוררות של שימור המורשת העדתית המקומית והלאומית בחברה הערבית במדינת ישראל. התעוררות זו באה לידי ביטוי בתחומי תרבות אחדים: ספרות, שירה, מוסיקה ותיאטרון. ההתעוררות במורשת, בתרבות החומרית ובאתנוגרפיה, היתה באותה תקופה חלק מהתעוררויות אתניות בעולם כולו, בעדות ישראל וקשורה להתעוררות הלאומית הפלסטינית.<sup>2</sup>

גורם חשוב שהביא להתעניינות מוגברת של הערבים בישראל במורשתם התרבותית נבע מתהליכי המודרניזציה שעברו עד היום על האוכלוסייה הערבית בעיר ובכפר. בד בבד עם הקדמה שהביאה בחובה מודרניזציה, היא שינתה את אורח החיים, וגרמה לעתים לגעגועים ונוסטלגיה אל העולם המסורתי ואורחות החיים שנעלמו. שימור המורשת המקומית הושפע מהחברה היהודית בארץ והביא למודעות של שמירת טבע ושימור אתרים היסטוריים במגזר הערבי. שניים מתוך ארבעת המוזיאונים ממוקמים בבית משומר (המוזיאון למורשת ערבית - פלסטינית בסח'נין, מוזיאון לתרבות ערבית על-שם פאטמה באום אל-קטף).

מאמר זה ידון במוזיאונים ובאוספים שהוקמו בחברה הערבית בישראל וינסה לענות על השאלות הבאות:

- מהן התפיסות ומקורות ההשפעה בהקשר הרחב של התפתחות המוזיאונים והאוספים בחברה הערבית בישראל?
- מהן של המניעים האידאולוגיים של אבותיהם ומייסדיהם, מקורות יניקתם והנסיבות הסוציו-אקונומיות להיווצרותם? מהם תרומתם של המוזיאונים והמוצגים שבהם, להתפתחות החברתית והתרבותית של החברה הערבית בישראל?
- מהו התהליך הגאוגרפי-תרבותי שהביא להקמתם של המוזיאונים והאוספים בחברה הערבית בישראל?
- מה הרקע התרבותי, הלאומי, התיירותי והחברתי אשר הביא את המייסדים בחברה הערבית להקמת מוזיאונים ואוספים? מה היו דרכי האיסוף של המוזיאונים הללו ומה נכלל באוספים אלו?

מאמר זה מתמקד בשני מוזיאונים לאתנוגרפיה ולפולקלור, אחד לאמנות, ואחד היסטורי-הנצחתי. נתאר את המוזיאונים והאוספים שהוקמו על ידי הערבים, ואת מידת השפעתם על החברה המקומית, החברה הישראלית והתיירות בארץ. התייחסות למדינת ישראל בגבולות 1967 נובעת בשל היותם גופים ייחודיים הפועלים בתוך החברה הישראלית ומושפעים ממנה בתפיסותיהם ובהשקפותיהם. במחקר זה לא נכללו המוזיאונים לפולקלור עממי של הבדואים, הדרוזים והצ'רקסים, המהוות קבוצות אתניות שונות מהחברה הערבית המסורתית, ואינן בעלות שאיפות לאומיות, וכן לא נכללו המוזיאונים והאוספים בחברה הפלסטינית ביהודה ובשומרון.

2 על הביטוי ללאומיות הערבית במדינת ישראל נכתב רבות, ראה למשל: כהן תשס"ב; רכס תשס"ב; Khalidi 1997. על נושא התרבות הערבית במדינת ישראל ראה גם: פירו ואחרים 2001: 114-118.

### מוזיאון למורשת ערבית בסח'נין [מתחף אלטראת' אלערבי]

יושב ראש מועצת סח'נין, מוצטפא אבו-ריא, יזם את הקמת המוזיאון למורשת ערבית, לאחר ביקורו בבית הספר היסודי "טה חוסיין". זאת לאחר שראה והתרשם מהתצוגה שהוקמה על ידי תלמידי בית הספר ומוריו, במהלך שבוע למורשת ערבית בחודש מאי 1989. בתצוגה זו הוצגו כלים, כלי עבודה, כלי בית, הקשורים למורשת הערבית-פלסטינית. אבו-ריא ביקש שהתצוגה תישאר בבית הספר, עד אשר הוא יבקש מהמנהל לפזר אותה. בספר האורחים כתב שאוסף עשיר ומגוון זה, אסור להחזירו לתלמידים ולבני משפחותיהם, אלא לשמר אותו כגרעין למוזיאון למורשת ערבית-פלסטינית. בדומה כתב יושב ראש העמותה למורשת ערבית-פלסטינית מטייבה, צאלח בראנסי, שהוזמן לבקר בתצוגה עם חברי העמותה (יוהס תשנ"ג: 17).

בשנת 1990 אחרי פניות לאלפי אנשים בחברה הערבית, שיתרמו למוזיאון, הצטברו במוזיאון כאלף ומאה מוצגים שונים, המכסים את חיי האדם בביתו ועל אדמתו. הפריטים העתיקים ביותר במוזיאון הם כדים בני 500 שנה. המוזיאון החל לפעול באותה שנה ללא פרסום, ושנה לאחר מכן נפתח רשמית המוזיאון למורשת ערבית-פלסטינית בסח'נין.

התפיסה העיקרית במוזיאון היא שהצגת התרבות החומרית של העם הערבי-פלסטיני מוכיחה את קיומו של עם זה, כהתרחס לתפיסה שהיתה וקיימת בתנועה הציונית. המוזיאון ואיסוף כלי חקלאות הוקם אף כהתרחס לניכוס החקלאות המסורתית וההתיישבות הציונית למוזיאונים ההתיישבות יהודית בארץ. כן ראו מייסדי המוזיאון את חובת שימור המורשת הערבית הפלסטינית לנוכח המעטת המורשת העממית על ידי היהודים, והפיכתם לחלק מהתרבות העברית, כפי שבא לידי ביטוי בלבוש המסורת, במאכלים המזרחיים, במוזיקה ובריקוד הערבי (הדבקות) ועוד (אבו-ריא 1992: 123-124). מטרה נוספת היא הכרת חיי היום יום של החברה הערבית-פלסטינית המסורתית, לצרכים פנימיים, ועבור החברה הישראלית. כן משמש המוזיאון כמקור לחקר התרבות החומרית של החברה הערבית בארץ ולהכרה בינלאומית בזהות הלאומית של חברה זו. לפיכך המוזיאון משרת חוקרים וסטודנטים שמבצעים עבודות תיעוד ומחקר בנושא המורשת הערבית-פלסטינית בהיבטים שונים. אחד החוקרים שעובד בשיתוף פעולה עם המוזיאון, הוא חוקר הפולקלור והמורשת הערבית, ד"ר שוכרי עראף ממעיליא, שתיעד את התרבות המסורתית, ופרסם מספר מחקרים שעסקו במבנה הכפר הערבי וכלי העבודה (שוכרי 1993).

ח'ליל רנאים, מנהל המכון הערבי להשתלמות המקצועית בסח'נין וחבר העמותה של המוזיאון באותה עת, סבר שהמוזיאון מיועד לערבים הפלסטינים שחיים במדינת ישראל. לפיכך הכתוביות ליד המוצגים מופיעות בשפה הערבית בלבד (קרק ופרי 2008: 112). מכאן ניתן להסיק שתפקיד המוזיאון הוא לייצג את הזיכרון הקולקטיבי הלאומי ולגבש תודעה לאומית של החברה הערבית בארץ. בעת הקמת המוזיאון בקשו המייסדים סיוע מקצועי ממוזיאונים שעוסקים במורשת הערבית בתחום הרשות הפלסטינית, אך לא נענו. היחיד שנענה בחיוב היה צאלח בראנסי, שכיהן באותה עת, כמנהל העמותה לתרבות הערבית-פלסטינית בטייבה. עמותה זו העניקה סיוע כלכלי ואף שלחו את כל הפריטים שהיו ברשותם. בתחילתו המוזיאון היה כפוף לעמותה בטייבה מבחינת אדמיניסטרטיבית וכיום הוא כפוף לעיריית סח'נין (ענבר 1991: 22-23).

את התודעה הפוליטית הלאומית בתצוגה ניתן למצוא בקורות חייו של מייסד המוזיאון וברקע בו צמת. צאלח בראנסי (אבו פואד), ממייסדי המוזיאון, נולד בטייבה בשנת 1934. לאחר שסיים בית ספר תיכון בכפר, נרשם ללימודים במכללת "אלנהדה" בירושלים. בשנת 1948 בעת מלחמת השחרור עזב את הלימודים

במכללה, והצטרף לצבא חיילי ההצלה (ג'יש אלנגאד) של הקבוצות הערביות. לאחר שסיים את לימודיו במכללה, בשנת 1952, עבד כמורה לערבית בכפר קאסם ובבקה אל-ע'רביה.

בשנת 1959 הוקמה התנועה הערבית הלאומית בארץ, "תנועת האדמה" (אל ארד) שבראנסי היה אחד מראשיה. פעילותה נחשבה עוינת ונאסרה על ידי בג"ץ בשנות השישים של המאה ה-20. לאחר מלחמת ששת הימים, בשנת 1967, הוא נעצר למשך שבועיים ובשנת 1969 נעצר בשנית ונשפט ל-10 שנות מאסר, עקב אשמתו בהקמת תנועה האסורה בפעילות במדינת ישראל. בשנת 1983 ניהל בראנסי את "המרכז למורשת ערבית" בטייבה שעבד בשיתוף המוזיאון בסח'נין (ראיון עם אמין אבו-ריא, 3.12.2008).

המרכז עוסק בשלושה תחומים: המורשת המחשבתית (אלפקרי), תמיכה בסופרים ערבים ובפעילות הספרותית והתרבותית שלהם; המורשת האמנותית, לימוד והפצת הריקוד העממי הפלסטיני (אל דבקה אל שעביה), כלי הנגינה והכתב הערבי; שימור אתרים הקשורים לערביי הארץ, שיפוץ ושמירה על מסגדים, כנסיות, מבצרים ועוד. כמו כן, המרכז הפיץ ספרים על אתרים ויישובים ערביים בארץ. המוזיאון בסח'נין קשור למורשת האמנותית, שמוצגים בו חפצים אוטנטיים הקשורים לחיי היום-יום של הערבים בארץ. כל שנה מיום הקמתו הקים המרכז פסטיבל שהוצגו בו חפצים הקשורים למורשת הערבית. בשנת 1984 היה בטייבה, לאחר מכן, בשנת 1985 בטיירה וכן הלאה. השתתפו בפסטיבל שנערך שבוע, קבוצות משני עברי "הקו הירוק". בראנסי סבר שלמוזיאון תפקיד פוליטי של הגנה על השייכות הערבית פלסטינית לארץ ישראל. לדבריו, המוזיאון מהווה בסיס שדרכו אמור הנוער הערבי להזדהות עם התרבות והמורשת הערבית להתגאות בה ולהזדהות עמה.

"הרוח החיה" של המוזיאון שגם מכהן כאוצר הוא אמין אבו-ריא, שנולד בשנת 1957 בסח'נין ובה למד את לימודי בית הספר היסודי והתיכון. לאחר התואר הראשון בערבית ובסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה, עבד במלאכות פזיות שונות, ובעיקר התמחה כקבלן רעפים ביישובי הגליל. בשנת 1988 לרגל פתיחתו של בית ספר בסח'נין, התבקש על ידי מנהל בית הספר לעצב תערוכת מורשת של הערבים הפלסטינים בישראל. הוא הסתובב בכפרי הגליל וביישובי הבדואים, ואסף מוצגים. ההיענות לבקשתו היתה נלהבת, מעטים סירבו לכך, וחלק מהאוכלוסייה מכרו מוצגים תמורת תשלום. אחד מתפקידי המוזיאון הוא לשמר את המורשת והזהות הערבית-פלסטינית, ולכן בתקופת האינתיפאדה נענתה האוכלוסייה המקומית להעניק חפצים שישמרו במוזיאון. לאחר סיום התערוכה, חלק מהמוצגים הוחזרו לבעליהם, והשאר נשאר ברשותו, והוא הבסיס להקמת המוזיאון. באותה תקופה העניקה המועצה המקומית סיוע אדמיניסטרטיבי למוזיאון, אך לאחר מכן הוא עבר לידי בעלותה המלאה של עיריית סח'נין (שם, שם).

מיקומו הגאוגרפי של המוזיאון בסח'נין נובע מהיותו במרכז הגליל מבחינת מרחקים, נגישות ומוקד הלאומיות הערבית. כ-58% מהאוכלוסייה הערבית גרים בחבל ארץ זה (ענבר 1991: 23). המוזיאון ממוקם מבחינה גיאוגרפית על רמה בצד המערבי של העיר, בגלעין המסורתי של הכפר. מחד גיסא, מיקומו מעניק לו אופי ייחודי מבחינה ערכית ומסורתית ומשתלב היטב בנוף הסביבתי. אולם מאידך גיסא, גורם לקושי בנגישות למוזיאון השוכן במקום צפוף, ללא מגרש חנייה רחב, כניסה מצומצמת לאוטובוסים וחוסר אפשרות להרחבת המבנה בעתיד.

המימון השוטף להחזקת המוזיאון בשנה הוא כמאה וחמישים אלף שקל, שכולל שכר-דירה ומשכורת למנהל ולאוצר המוזיאון. ההכנסות להחזקת המוזיאון מתרומות של ערבים ישראלים ומתורמים בחוץ לארץ. למנהל

המוזיאון יש קשר לשגרירויות זרות ובהן, גרמניה, צרפת וארצות הברית, והן מסייעות למוזיאון. אבו-ריא רואה בו מוסד לאומי ערבי פלסטיני כלל ארצי. הקו המנחה במוזיאון הוא הלאומיות ואינו נועד לשמש חלון ראווה לתרבות הערבית-הפלסטינית, אשר בו יוכלו יהודים ותיירים זרים לצפות בפולקלור הערבי, אלא מוסד שמטרתו המוצהרת היא לדבריו:

הערבים הפלסטינים לא יישכחו את מורשת אבותיהם. המוזיאון ישקף את חיי הערבים הפלסטינים, ואת הקשר שלהם עם אדמתם וביתם. הקשר של כולם. כי מבחינתנו, אין הבדל בין מוסלמים, נוצרים, בדווים ודרוזים. אנחנו מאמינים שהדרוזים הם חלק מהעם הערבי הפלסטיני... המוזיאון מייצג את המורשת המוסלמית בארץ, וכן את המורשת הנוצרית ערבית. הכומר של סח'נין סייע בהקמת המוזיאון בכך שהלך אל זקני הכפר, ואסף מהם מוצגים, כמו, מסמכים עתיקים, חוזה-מכירה, תעודות ועוד (שם, שם).

המוזיאון מחולק למספר אגפים המשקפים את הבית הערבי הפלסטיני המסורתי. האגף הראשון, בכניסה, מציג את מדור ההארכה בבית (דיוואן מדפה). חדר זה הוא העומד לרשותם של הגברים המארחים בלבד, בהם, השייח', המוכתאר, האימאם, המשכיל, הבודן, האורחים והשמש (הנטור), שמכין את הקפה ורק לו הרשות להיכנס לחדר הנשים. לחדר זה יש דלת שנפתחת לעבר הכביש ובו בעל הבית ישב ויכול היה לצפות במתרחש בחוץ כשעל ידו ישב האורח.

האגף השני, כולל מחסן או מזווה (בית אל מיני). בחדר זה מאחסנים את התוצרת החקלאית: חיטה, שמן, קטניות, שימורים, פירות יבשים וכלים להכנת אוכל, העשויים מחומרי גלם זמינים – קש, חומה, נחושת ועור (איור, אבו-ריא 1992: 122). האגף השלישי מציג את הבית העממי (בית אל שעבי). חדר המשפחה, המשמש בעיקר את הנשים והתינוקות. במציאות, בשונה מהתצוגה, גרו בבית זה כל בני המשפחה וגם בעלי החיים הוכנסו ללינת הלילה. במדור זה מוצג אגף הנשים הנקרא "דחון" ובו מוקד עם ארובה, מתקני טחינה לבורגול ולקמח, ארגז המוהר ועריסת התינוק.

באגף הרביעי (אדואת אל-עמל) מוצגים כלי עבודה של האומנים והחקלאים, בו מוצגים כלי עבודה של הנגה, הנפח, הבנאי, החוצב וכלי תאורה ישנים. באגף החמישי, מוצגת החצר (אל חוש), כלי חקלאות גדולים, בור מים, פינת אפיית הלחם, מחסן לכלי חקלאות, רחבה לשימוש רב תכליתי ועוד.

האגף החמישי מוקדש לתוצרת מלאכת יד כעיסוק משפחתי של הגבר והאישה (אלאשע'אל אלידוויה). המלאכות הללו מותאמות למודרניזציה בעיר, בכלל זה צלחות מאוירות, כוסות וכדים מצויירים, וגביעים מזכוכית בצבעים שונים.

האגפים הבאים עוסקים ברקמה ובלבוש המסורתי. האחד, אגף לרקמה כמלאכת יד (אל תטריז), שהנשים הערביות הצעירות עסקו בה וכן תצוגה של שמלות מפורסמות, תיקים רקומים, ערבסקות ועוד. השני, אגף ללבוש נשים (אל אזיאא אל שעביה), הכולל תלבושות נשים ושמלות אוטנטיות רקומות אשר מייצגות את כל המחוזות בארץ. באוסף זה בובות בלבוש מסורתי, כולל כיסוי ראש ותכשיטים מירושלים, בית לחם, חברון, בית ג'אלה ועוד (שם, שם).

המוזיאון ממוקם במבנה משומר שהוקם בתקופתו של מושל צידון בתקופה העות'מנית (1775–1804), אחמד בשאר ג'זאר (כינויו הגוזר, הטבח), ושימש כביתו של מושל נפת הגליל הצפוני (שאע'ור), חאג' מוסא אבו-ריא. הוא ניהל את ענייני המחוז המהדר הקדמי, באמצעי ישבו פקידיו והחדר השלישי שימש כחדר כליאה

ותלייה. בור-הנפילה של התלוי נסתם בידי מקימי המוזיאון, שכן לדבריהם הוא מייצג מורשת אחרת מזו של השלטון התורכי. חדרו של המושל היה בקומה העליונה. הבית שימש את סבו של מוצטפא אבו-ריא, שהטיל על בן המשפחה אמין, את ביצוע ההקמה והניהול. לדת לא תהיה מחלקה שכן אבו-ריא מאמין שהאסלאם הוא חלק מחיי היום יום. למשל צורת הישיבה היא לפי הדת (ענבר 1991: 24). במסגרת הפעילות השוטפת אמור היה המוזיאון לעסוק במחקר היסטורי ובתייעוד בעל פה. כן בתכנית כתיבת ספר על סח'נין שבמסגרתו ראינו את זקני היישוב, אך תכניות אלו עדיין לא מומשו.

לצד המוזיאון תוכננה שורה של מוסדות עזר ופעילויות שישוו לו מתכונת של מוסד לאומי לערביי ישראל, בו הם יוכלו להביע את מורשתם ותרבותם. בין המוסדות הללו תוכנן ארכיון מסמכים, ספרייה של ההיסטוריה הערבית הפלסטינית ומכון להרצאות מורשת. אך כל זה לא הוקם, למעט מכון הכתב הערבי שנסגר בינתיים למבקרים. לסיור במוזיאון תוכנן גם לשלב ביקור בעיר עצמה (ראיון עם אמין אבו-ריא 3.12.2008).

לאבו-ריא אין ידע והשכלה גבוהה באוצרות ומוזיאולוגיה, אך הוא סייר במספר רב של מוזיאונים בארץ ומהם שאב רעיונות להקמת ותפעול המוזיאון. הוא אף קיבל ייעוץ מהוועדה העליונה לפולקלור ערבי באל בירה, שאף לה מוזיאון. המוזיאון הוא למעשה הראשון בתחומי הקו הירוק שהוקם ביוזמה של ערבי-ישראלי ומתמקד בשימור הזהות העצמית הפלסטינית של ערביי ישראל.

#### מוזיאון למורשת ערבית על שם פאטמה באום אל-קטף

המבנה בו ממוקם המוזיאון שייך למשפחת כבהא בכפר אום אל-קטף הנמצא באזור ואדי ערה. המוזיאון נקרא על שם פאטמה, אמו של המייסד, עבד אל ראחים כבהא, שנפטרה בשנת 1998. להנצחת זכרה הוקם המוזיאון, הכולל חפצים שאסף המייסד במהלך שנות חייו, ולאוסף זה נוספו חפצים שהובאו מאזור ואדי ערה וירדן (ראיון עם עבד אל-ראחים כבהא 12.1.2009).

במוזיאון שמורים חפצים המראים את התרבות החומרית של הארץ שהתקיימה בדרך כלל סביב פת הלחם של האיכר: מחרשות, להבים, מגלים, מורג, עבודות הגורן, כלי למדידת הגרגרים של סאה ואיפה. האיכר הערבי ייחס חשיבות רבה לכלים אלו, שהיו בשימוש יום-יומי לפני חדירת תהליכי המודרניזציה, וממחישים כיום את המורשת הערבית המסורתית. לאיכר זה היה קשר עמוק עם הקרקע אותה עיבד ואשר בה השקיע מאמץ פיזי בעיבודה הראשוני ולאחר מכן בטיפול השוטף. כלי-עבודה מסורתיים אלו מבטאים את הקשר הרוחני השורשי של האיכר לאדמתו. ביקור במוזיאון מעניק לתלמיד הערבי ולעתים אף להוריו, הרגשה מיוחדת של מסע אל העבר והחייאת המורשת הערבית-פלסטינית, אותה הוא לא מכיר.

במוזיאון מוצגים שונים הקשורים לחיי הערבים בארץ, בהם: ספרים בערבית, ספרי לימוד וקוראן, קמע משן של זאב, "תמונת מחזור" של תלמידי בית ספר מהכפר אכסאל משנת 1935, כלי מטבח מסורתיים, מסמכים ותעודות של השלטונות מראשית המאה ה-20 ועוד.

כבהא עובד כמורה-דרך וכמי שעוסק במורשת הערבית, הוא סבור שצריך לשמר את החפצים הללו כדי שהדורות הבאים יזכרו את אלפי האמרות והפתגמים הקשורים לחיי הפלאח הערבי. בשמות הכלים האלו ניתן לעשות השוואה לשונית בין הערבית לבין הערבית. לעבד אל ראחים כבהא היה אוסף מוצגים ובהתייעצות

עם אחיו וחבריו עלה הרעיון להקים מוזיאון. אליו הצטרף ידידו, טלעת מחאג'נה מהכפר מוסמוס, שכיהן כמנהל בית ספר בעיראק אל שבב ליד אום אל-פחם, שגם לו היה אוסף דומה. הוא פנסינור ועוסק כמדריך קבוצות ערבים וגמלאים ואל ראחים עובד כמדריך קבוצות מהמגזר היהודי. הם צרפו את האוספים שברשותם לאוסף גדול ומגוון ולאחר שתכננו ושרטטו את תכנית המוזיאון החליטו כיצד הוא ייראה. לכל אלה נוספו מחרשות ומגלים מאנשי הכפר, שנתרמו בעיקר מנשים קשישות.

מטרת המוזיאון הוא שימור התרבות החומרית. אל ראחים שעסק בעברו כמורה בבית הספר הבחין שאנשים דוברי השפה הערבית לא יודעים את משמעות המונחים והפתגמים שהם משתמשים בהם בחי היום יום, ומכאן עלה הרעיון להקים את המוזיאון. בהדרכתו במוזיאון קיים דגש בהיבט הפילולוגי של השפות השמיות-הערבית והעברית.

מייסד המוזיאון, עבד אל ראחים נולד בשנת 1953 בכפר אום אל-קטף. הוא למד בגן הילדים ובבית הספר היסודי בברטעה ולאחר מכן השלים את לימודיו בבית הספר התיכון בטירה. לאחר שלמד בסמינר למורים ביפו בשנים 1971 עד 1973, עבד כמורה לעברית בחטיבת הביניים באום אל-פחם עד שנת 2007, בשנות התשעים של המאה הקודמת בד בבד לעבודתו כמורה עסק כמורה דרך לגמלאים, משפחות ותלמידים בבתי ספר ערביים.

דבר הקמת המוזיאון פורסם בעיתונות הערבית בעיתון "כל אל ערב" היוצא לאור בנצרת. כך למשל, מנהלת בית ספר מהכפר מוקבילה שבעמק יזרעאל הביאה קבוצת תלמידים עם הסבתות שלהם, כדי שילוו ביחד עם נכדיהם ויערכו ביקור במוזיאון. בין המבקרים במוזיאון גם קבוצות של גמלאים מהיישוב היהודי בארץ.

בשנת 2005 ביקרו במוזיאון 30 קבוצות, בעיקר מבתי ספר ערביים, ומעט ילדים וגמלאים יהודים. ההדרכה במקום כוללת פעילות של מחצית הקבוצה בחוץ המופעלים בדפי עבודה לתלמיד ומחצית הקבוצה מודרכת במוזיאון, ולאחר מכן מתחלפים. ניתן לשלב ביקור באתר "החצר הכפרית" בשכונה הצפונית של אום אל-קטף, הכוללת ביקור בבית הראשון בכפר, מערת הרועים, בור המים, אפיית פיתות ועוד. בכפר קיימת ועדת תיירות המקבלת ייעוץ מהמרכז לטיפוח יזמות עסקית (מט"י) חדרה. קיימת גם עמותת המוזיאון שנמנים עליה אישים חשובים מהמגזר הערבי וד"ר מוצטפה כבהא משמש כיועץ מדעי למוזיאון (ראיון עם עבד אל-ראחים 2009.12.1).

### מוזיאון החללים [מתחף אל שהדא] בכפר קאסם

מוזיאון החללים נועד להנציח אירוע טראומטי שהתרחש, ב-29 באוקטובר 1956, יומו הראשון של מבצע סיני, בו קיבלו שלושה חיילי משמר הגבול פקודה לירות בכל מי שמפר את העוצר שהוטל על כפר קאסם. החיילים ירו והרגו 48 מתושבי הכפר, שעשו את דרכם הביתה מהעבודה ולא ידעו כלל על קיומו של העוצר. אז קבע בית המשפט את המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל שדגל שחור מתנוסס עליה" (שטרן 2006: 1).

סאמי עיסא, ראש עיריית כפר קאסם, מיוזמי הקמת מוזיאון החללים והאנדרטה לזכר הרוגי הכפר, הנמצאת במקום שבו התרחש האירוע, ציין בעת חנוכת המוזיאון את הדברים האלה: "ההיסטוריה צריכה להישמר, לא כדי לבקש נקמה, אלא כדי ללמוד ממנה" (שם, שם). מחמוד בדיר, הממונה על תפעול המוזיאון, אב הבית של המתנס"ס המקומי והמנהל בפועל של המוזיאון מראשית קיומו, נולד בכפר בשנת 1942 וסיים את לימודיו



בבית הספר היסודי במקום. האסון התחולל כאשר היה נער בן ארבע עשרה, והוא ניצל ממנו הודות להורו אחת התינוקות בכפר שביקשו ממנו להוביל את בתם בעגלת תינוק לכפר, מה שהרחיק אותו מאזור האירוע (ראיון עם מחמוד בדיר 30.6.2008).

תושבי הכפר העלו את הרעיון להקים את המוזיאון לזכר חללי הטבח בכפר קאסם. ב-29.10.2006, במלאת חמישים שנה לאירוע, הוכרז רשמית על הקמת מוזיאון המנציח את הטבח וההרוגים. הטקס נערך בצהריים לאחר עצרת שבה השתתפו כחמשת אלפים איש שצעדו בתהלוכה לציון הטבח בכפר קאסם (נחמיאס 2006). הוקם ועד ציבורי לטיפול בהנצחת החללים בשיתוף עיריית כפר קאסם, והוחלט להקצות בבניין המתנ"ס אולם בשביל המוזיאון. העירייה והמתנ"ס קיימו ישיבות בנוגע לעיצוב המוזיאון ולמטרותיו, ובמהלכן הוסכם שיוקם "ועד מבצע" שחבריו יהיו פעילים בעירייה. ועד זה הוציא כרוזים שקראו לתושבים לשתף פעולה עם הוועד ומטרותיו בהקמת המוזיאון. תושבי הכפר נענו בהתלהבות, תרמו כספים להקמת המוזיאון, ובני משפחות החללים העניקו חפצים אישיים של החללים. המהנדס עיסא חמדאללה מונה לאחראי על ארגון המוזיאון ועיצובו. חברי הוועד המבצע עמלו רבות במיון ה"חומר" שנתרם: מכתבים, קטעי עיתונים, תמונות, ויצירות של אמנים על נושא האירוע בכפר (ראיון עם ואליד פארג' 29.6.2008).

על גדר האבן מסביב לרחבה שלפני המוזיאון מוצבים פרחים משיש ועליהם רשומים שמות החללים. מעל לרחבת הכניסה תלויים על חוטים ציפורים המסמלות את החללים הנמצאים בשמים. על הקיר שבכניסה למוזיאון תלויות תמונות של החללים ושל הפצועים שניצלו מן היירי, וממול על הקיר – מסמכים שונים הקשורים באירוע, ובהם מכתבי הוקרה שהעניק ראש המועצה דאז לאישים שונים על שפרסמו ברבים את אשר אירע בכפר וקטעי עיתונות הקשורים במשפט שנערך לאחריו. כמו כן, תלויות תמונות חדישות המתארות את האירוע. בחלק מהתמונות מצויר מטבע של "הגרש" שבו נקנס המפקד הצבאי במשפט שנערך לאחר מכן. במוזיאון קיים תיעוד של האירוע בחוברות ובסרט וידיאו, ובחדר הסמוך מוצבים מוצגים שקצתם היו שייכים לחללים, ובהם: מכונת תפירה, כד מים, מכתש ועלי להכנת קפה ועוד. מעיון בספר המבקרים עולה שרוב המבקרים הם ערבים ומיעוטם יהודים ותיירים. במוזיאון מחולק חומר הסברה בערבית שנכתב במלאת 50 שנה לטבח (50 עאמא עלא מג'זרה 2006).

עם כל הניסיון והמאמץ לשוות למוזיאון אתר הנצחה לאומי שייכנס לזיכרון הקולקטיבי של העם הערבי הפלסטיני, עולה שהתוצאה מכזיבה. יום הזיכרון לטבח לא נכנס לתודעה של הציבור הערבי, בשונה מיום האדמה ואפילו המוזיאון לא תרם למורשת הנצחה והשימור. כמות המבקרים בו לא הפכה אותו לאתר לעלייה לרגל של המוני מבקרים מהמגזר הערבי, ובוודאי עוד פחות מהמגזר היהודי. למעשה גם כיום המוזיאון לא פתוח בשעות קבועות ואין פרטים בכניסה על אפשרויות הביקור. הוא גם לא מופיע ברשימת המוזיאונים של איגוד המוזיאונים (איק"ם) או כל פרסום אחר. ניתן להסביר זאת בדומה לכישלון הניסיונות לשימור הטבח בספרות, בשירה בעיתונות ובכתביה ההיסטורית. ההיסטוריון מוסטפא כבהא תולה כישלון זה, למרות חשיבותו, בכך שנושא זה לא זכה לטיפול נאות מצד ההיסטוריונים הפלסטינים בארץ ובתפוצות. כך לדוגמה באשר לכתביה ההיסטורית, רק שני כותבים ייחדו לטבח פרקים שלמים בספריהם, וזאת בנוסף לערך המפורט באנציקלופדיה הפלסטינית (1984). שאר המקורות העתיקו את תמצית מה שנכתב לפנייהם, והסוגיה לא זכתה אצלם, במקרים טובים, ליותר מעמוד אחד ולפעמים תוך אי-דיוקים משוועים. הוא מאשים את העילית הערבית שלא עשתה מאמץ לברר את פרטי הטבח ולהסיק מסקנות, אלא התמקדה בטקסי יום השנה שבה נאמרו, דוקלמו ושונו ונדושו הסיפורים בצורה שרוקנה מהם כל משמעות (כבהא 2000: 114-115).



### המוזיאון לאמנות מודרנית [צאלה אלערד' אל פנון] באום אל-פחם

המוזיאון לאמנות מודרנית באום אל-פחם (להלן "הגלריה לאמנות") הוקם ב-10.4.1996 ביוזמת תושבים ואמנים מקומיים. מטרת הקמתו היתה להביא אמנות עכשווית ואיכותית לאום אל-פחם ולתושביה ולהציג אמנות ערבית ופולסטינית מקורית. בהיעדר גלריות נוספות בעבור המגזר הערבי בישראל באותה עת, הפכה הגלריה במרוצת השנים לנקודת מפגש חשובה ומרתקת בין תרבויות ובין אנשים. תערוכות של אמנות עכשווית, מפגשים ושיח גלריה, סימפוזיונים, סדנאות יצירה וימי עיון משכו קהל רב, והפכו את הגלריה למקום מרכזי בחיי התרבות המקומית והבינלאומית (מטוס).

הגלריה פועלת במסגרת עמותת "אלסבאר", וחברים בה אנשי רוח ותרבות מכל אזור ואדי ערה. מטרת העמותה הן: להציג אמנות עכשווית ואיכותית ולקדם ולפתח את המודעות לאמנות בקרב ילדים, בני נוער ומבוגרים, לשמש כמרכז תרבותי ואמנותי לאמנים באזור ואדי ערה בפרט, ולאמנים ערבים ויהודים במדינת ישראל בכלל, לעודד דו-שיח תרבותי איכותי בין אמנים יהודים לבין אמנים ערבים על נושאים אקטואליים מרכזיים, ולקשר בין האמנים במדינת ישראל לבין אמנים פלשתינאים ואמנים ערבים ממדינות ערב. העמותה מעניקה את חסותה גם למפגשים המוקדשים לנושאים חברתיים ותרבותיים מיוחדים, כגון שירה ערבית ועברית, וכן מעניקה פרסי הצטיינות לסטודנטים ערביים הלומדים בארץ ומחוצה לה.

הגלריה החלה לפעול להגשמת החזון התרבותי-אמנותי מתוך מודעות ותחושה של אחריות לעתיד במטרה להתוות דרך וכיוון לדור הבא במגזר הערבי. מטרתה של הגלריה להקים דור נאמן לזהותו ולתרבותו, שיידע לקחת אחריות על חייו ועל עתידו, דור של בנים גאים ושייכים, מפריחי שממה ומשכיני שלום (מטוס). תוך פרק זמן קצר יחסית הפכה הגלריה למרכז עשייה תרבותי ביישוב ובסביבתו. תחושה של אחריות לעבר, למקום ולעתיד היתה הגורם המניע של האנשים שפעלו וממשיכים לפעול בנחישות ובהתמדה. משימתם היא לבנות מחדש את מה שנהרס כהגדרתם, במלחמת השחרור. מקימי הגלריה הבינו שעליהם מוטלת האחריות לטווח ארוך, לבנייה מחדש, לאיסוף, למחקר, להנצחה ולהצגה של כל הקשור בתרבות הערבית הפלסטינית.

סעיד אבו שקרה, המייסד והוגה הרעיון של הגלריה לאמנות מודרנית באום אל-פחם, נולד בשנת 1956 למשפחה של אמנים ערבים מוסלמים בעיר. העיסוק באמנות במשפחת אבו שקרה נבע ממצבה הכלכלי הקשה של המשפחה. האב היה פועל קשה-יום, וואליד, האח הגדול, שלמד אמנות בתל-אביב, פרנס את המשפחה. לפיכך, הוא שימש כדמות דומיננטית וכמודל לחיקוי. מאחר שדאג לכלכלת המשפחה, אף אחד מבניה לא התנגד לדרך החדשה שהאח הגדול סלל בפניה, וכך משך את שאר בני המשפחה לאמנות. שני אחיו ואחיינותיו של אבו שקרה למדו אמנות והם עוסקים בכך באופן פעיל. וואליד למד אמנות בלונדון ועוסק בכך שם, ופריד, אח אחר, הוא אמן פעיל שזכה בפרס שר התרבות לאמנות. אח נוסף, עאצם (1964-1993), שנפטר בגיל 29, היה אמן ערבי-פלשתינאי ידוע. הוא למד אמנות ועסק בכך בתל-אביב. לאחר מותו, ביקרו סעיד אבו שקרה ואחיו בתערוכה לזכרו בתל אביב. כיוון שהתחוויר להם כי אין למעשה אין אף גלריה באזורם שבה אפשר להציג את יצירותיו, החליט אבו שקרה להקים גלריה לאמנות מודרנית עבור המגזר הערבי בישראל (ריאיון עם סעיד אבו שקרה 29.6.2008).

אבו שקרה למד בבית הספר היסודי באום אל-פחם ובבית הספר התיכון במקום. לאחר מכן המשיך בלימודיו במגמה לחינוך בלתי פורמלי ובמדרשה לאמנות במכללה האקדמית בית ברל בתקופתו של האמן רפי לביא. בד בבד, עבד במסגרת ישראל כחוקר נוער ובתפקידים שונים עד שהגיע לדרגת קצין נוער ארצי. כאיש

חינוך החליט אבו שקרה לחולל שינוי בחברה הערבית-מוסלמית המסורתית באום אל-פחם בתחום האמנות המודרנית. אבו שכרה פעיל בשדה האמנות משנות השמונים של המאה ה-20 ומכהן כאוצר ראשי ומנהל הגלריה בעיר.

בשנת 2002 פנתה הנהלת הגלריה אל זאהה חדיד, האדריכלית הבריטית ילידת עיראק, בבקשה לתכנן מוזיאון בעיר. ואולם המשא ומתן עם משרדה הופסק כעבור זמן-מה. תכנית חלופית של האדריכל הערבי-ישראלי סנאן עבד אל-קאדר, הוצגה בשנת 2007 בטקס חגיגי במוזיאון תל-אביב, ואולם אף היא נגנזה בגלל אי-הבנות בין הצדדים.

בפברואר 2007 הכריז סעייד אבו שקרה, כנציג עמותת "אלסאבר", על תחרות לתכנון המוזיאון באום אל-פחם שישמש כמוזיאון הערבי הראשון בישראל שיוקדש לאמנות חזותית. לדעת אבו שקרה, המוזיאון: "ישמש בית קבע גם לאמנות ערבית מסורתית". העמותה הכריזה על תחרות מסודרת בשיתוף איגוד האדריכלים בישראל. בתחרות היו כמה שלבים. השלב הראשון היה אנונימי ופתוח לכל האדריכלים. מבין 49 ההצעות שהוגשו – נבחרו חמש הצעות. בשלב השני התמודדו שלושה משרדי אדריכלים, ומביניהם נבחרה ההצעה שזכתה. בשלב זה הוצגו לציבור ההצעות המתמודדות. יושב ראש חבר השופטים היה האדריכל יוסי פרחי, והשופטים היו ערבים ויהודים, ובהם אדריכלים, מנכ"ל המוזיאון, מהנדס העיר וחוקרת תרבות. החלטות חבר השופטים ונימוקיהם הוצגו בתערוכה לקהילה המקומית ולציבור הרחב. במהלך התערוכה התבקש הציבור לבחור את העבודה המועדפת עליו בהצבעה לתוך תיבה נעולה. הצעה זו נקראה "מועדפת הציבור" (אבו שקרה 2007: 6).

בתכנון המבנה החדש של המוזיאון לאמנות עכשווית, זכו האדריכל אמנון בר-אור, המתמחה בשימור מבנים, ושותפיו לתכנון האדריכלים ליאור ציונוב וליאור ויתקון. טקס זכייתם התקיים ב-3 בנובמבר 2008 במוזיאון ארץ ישראל בתל-אביב. בפרס השני זכו ד"ר יוסי קורי, האדריכל פרח פרח והמעצב פלאביו אדריאני. הפרס הראשון בסך 60,000 ש"ח והפרס השני בסך 25,000 ש"ח הוענקו על ידי מפעל הפיס. הפרס השלישי בסך 10,000 שקלים, שתרמה משפחה מאום אל-פחם שבנה נהרג בפיגוע בירדן, הוענק למשרד סטוי אדריכלים. לפי התכנית, יוקם המוזיאון החדש על שטח של 13 דונם שהקצתה עיריית אום אל-פחם סמוך לשכונה חדשה הנבנית בעיר וליד אצטדיון הכדורגל. שטחו הכולל הוא 15 אלף מ"ר ועלותו נאמדת ב-25 מיליון דולר. נוסף על חללי התצוגה, יכלול המוזיאון גם ארכיון היסטורי לתולדות העיר ואזור ואדי ערה, אודיטוריום ודירות אמן. הבנייה תבוצע בשלבים לתוך מעטפת המבנה, שתוקם בשלמותה בשלב הראשון. התחזית היא שאבן הפינה למוזיאון החדש תונח בשנת 2009 או 2010 והמוזיאון ייחנך בשנת 2013. את הכספים לכך יגויסו ממשרד התרבות ומתרומות של גופים שונים, מקצתם מהעולם הערבי.<sup>3</sup>

רעיון הקמת המוזיאון ותפעולו השוטף חשף חלל גדול וחוסר משווע באנשי מקצוע, במשאבים ובתשתיות. מתוך מודעות ותחושה של אחריות לעתיד החלה הגלריה לפעול כדי להתוות דרך וכיוון. האמצעים הדלים שעמדו לרשות המייסדים הביאו אותם לפעול בכמה כיווני עשייה. אמנים, אוצרים ואנשי מקצוע מתרבויות ומאוצרות שונות הוזמנו לקחת חלק בעשייה זו (אבו שקרה 2007: 12).

הגלריה פועלת ללא מטרות רווח ומתקצבת באופן שוטף על ידי משרד התרבות ועיריית אום אל-פחם. הגלריה נהנית מתרומות של קרנות ומתרומות של אנשים פרטיים מתוך היישוב ומחוצה לו. האמצעים מוגבלים ובמצב הקיים החלו מייסדי הגלריה לפעול במספר כיווני עשייה שונים: תכנון, גיוס כספים והכשרת צוות מקצועי. אמנים, אוצרים ואנשי מקצוע מתרבויות שונות ומארצות שונות הוזמנו לקחת חלק בעשייה. לצורך כך, נמכרו יצירות במכירות פומביות. כך למשל בנובמבר 2007 התקיימה מכירה פומבית שאצרה דפנה נאור, בבימתם של יוסי ומרי גילבן (לשעבר מנהלת סניף כריסטיס ישראל וכיום יועצת החברה) וגויסו בה 80 אלף דולה. במכירה זו הוצעו למכירה 40 יצירות, בהן של אסד עזי, דוראר בכרי, מוטי מזרחי, מיכל רובנר, פריד אבו שקרה ומאיר פיץ/חדזה (מטוס).

הפעילות המוצעת לקהל הרחב כוללת: תערוכות מתחלפות, סיורים לתלמידי בתי-ספר והפעלה בסדנאות היצירה. חוגי אמנות מגוונים, סדנאות יצירה למורות, לגנות ולמטפלות. ארגון ימי עיון ופעילויות שמטרתן לחשוף את המקום והתרבות הערבית והמקומית לפני קבוצות וארגונים. הגלריה הפכה לתחנה ראשונה לבאי היישוב, וממנה יוצאים סיורים רגליים וממונעים אל תוך היישוב ולסביבתו. קיימים חמישה מסלולי הליכה שמאפשרים למבקר היכרות עם הנוף המקומי, מהיבטים שונים (כבהא).

מאז הקמתה רשמה הגלריה לזכותה שורה ארוכה של הישגים, בהם עשרות תערוכות (כארבע בשנה בממוצע) של אמנים מהארץ ומחוצה לה, שמשכו למקום מבקרים מכל רחבי הארץ. כמו כן התקיימו עשרות סמינרים לסטודנטים לאמנות, לאמנים ולאנשי המקום. הישג חשוב במיוחד הוא מספרם הרב של התלמידים הנוטלים חלק ב"יום האמנות", הכולל ביקור בגלריה, בסדנאות היצירה ובחוגי האמנות. במהלך פעילות הגלריה ביקרו בה אלפי תלמידים מכל בתי-הספר באזור ואדי ערה ו"המשולש".

הגלריה נחשבת לחוליית קשר חשובה במיוחד עם הקהילה המקומית. בין היוזמות העתידיות והפרויקטים לחיזוק הקהילה המקומית ולהעשרתה:

1. שיעורי אמנות לנשים ופעילויות לקידום נשים מקומיות לצורך העצמה אישית וקבוצתית ופיתוח יצירתית;
2. תרפיה באמנות לנוער "בסיכון" ולצעירים בעלי מוגבלויות (כאמצעי לביטוי רגשי ונפשי);
3. חוגי אמנות לילדים, לבני נוער ולמבוגרים בתחומים שונים: קרמיקה, פיסול, ציור, רקמה, תיאטרון, ריקוד, מוסיקה ועוד;
4. קורסי העשרה למטפלות, לגנות ולמורים לאמנות;
5. קייטנות יצירה ואמנות לילדים מכל האוכלוסייה וילידים נזקקים;
6. קבוצת תיאטרון לילדים (אבו שקרה 2007: 14).

## סיכום

במאמר זה נעשה ניסיון להראות את אחת הדרכים לייצוג הזיכרון במוזיאונים שסביבם נבנתה והתגבשה התודעה הלאומית של החברה הערבית בישראל.<sup>4</sup> המוזיאונים הללו משמשים כסוכנים המתווכים ומעבירים

את הסיפור ההיסטורי ונושאים את עולם הרעיונות של מייסדיהם לא באמצעים המקובלים, אלא בעזרת שימוש באמצעים אחרים: אמיתות; פריט אחד שנשאר מתקופות קדומות, או שחזור אירוע מהעבר; סמלים, תוויות ומוצגים היוצרים, מעצם הנחתם בחלל אחד, נרטיב המעביר למבקר את המסר שמבקשת החברה להנחיל לו.<sup>5</sup>

מוזיאונים חיוניים לתהליך הייצור והשמירה של הזיכרון הקולקטיבי והם הרחיבו את תפקידם לצד התייעוד בעיצוב הזיכרון. במילים אחרות, הזיכרון הקולקטיבי הוא מציאות חברתית, שנמסרת ומתקיימת במאמציה המודעים של הקבוצה ועל ידי מוסדותיה. מכאן, שזיכרון קולקטיבי לאומי הוא עבר מסונן המתמצה בחינוך בבתי ספר, אידאולוגיה פוליטית וסמלים לאומיים (ויניצקי-סרוסי תשנ"ט).

Halbwaches (1992) רואה בזיכרון הקולקטיבי גורם מגבש מבחינה חברתית וחיוני לקיומה של כל מסגרת חברתית. מישל פוקו הוסיף שהפוליטיקה של הזיכרון היא הגורם החשוב במסגרת החברתית ושהזיכרון הקולקטיבי הוא ביטוי למאבק פוליטי בין קבוצות ואינטרסים שונים. מכאן, שבמוזיאון יוצגו סמלים המייצגים את 'הזרם המרכזי'. אחד התפקידים של המוזיאון הוא ייצוג הבא להעביר מסרים, ואלו משמשים להשגת אינטרסים. אינטרס אחד הוא פוליטי (יש גם אינטרסים אחרים), על פיו קבוצות בעלי כוח מנצלות את תכונות הפריטים הנאספים במוזיאון להעברת מסרים מסוימים. לכן, לפי פוקו המוזיאון כמוסד פוליטי אמור לפעול לשינוי חברתי כלשהו, על יסוד שני עקרונות: האחד, זכות הציבור לדרוש גישה חופשית למוזיאונים, אשר יהיו פתוחים לכולם באופן קבוע. השני, המוזיאונים ייצגו את התרבויות והערכים של מגזרים שונים בציבור (מילס 2003; Bennett 1997: 89-90).

בהמשך לדעה זו Cameron (1971: 11-24) בעורכו אבחנו בין תפקידי המוזיאון המנוגדים - "מקדש" לעומת "פורום", סבור שכמקדש, על המוזיאון לייצג את המציאות באופן אובייקטיבי, אוניברסלי ונצחי. אולם כפורום, מהווה המוזיאון זירה לעימות ולוויכוח. כיום מקובלת התפיסה השנייה לפיה במוזיאון באות לידי ביטוי תפיסות של קהילות קטנות יותר מאשר האומה כולה, כמו מיעוטים אתניים, קבוצות מהגרים ועוד. אך, מאחר וישראל איננה חברה רב-תרבותית על פי ההגדרות המקובלות, תפיסה זו לא באה לידי ביטוי במוזיאונים בארץ, שכן האפיון הבולט של הקבוצות המרכיבות חברה רב-תרבותית הוא אי שלילה הדדית, בעוד רעיון הרב תרבותיות מחייב יחס דיאלוגי של כבוד בין הקבוצות (מאוטנה, שגיא ושמיר 1998: 75).

רות קרק ונעם פרי בהתייחסם למצב בארץ, מוסיפים שלמוזיאונים קיימת היכולת לשחק תפקיד חשוב בטיפוח רב-תרבותיות על ידי הענקת הערכה פרטנית והדדית, ודגש מספיק לאופנים התרבותיים של הקבוצות האתניות בארץ ותרומתם לחברה הישראלית. אמנם חבוי בכך סכנה כלשהי בחזרה לשיח הגזעי ועידוד תרבויות לא-נאורות ולא דמוקרטיות, ואף להעלות את הקונפליקט היהודי-ערבי. כן הם משערים שבנושא הישראלי-פלסטיני כל פתרון לקונפליקט זה, עליו ללכת בד בבד עם השינוי ההדדי של פרספקטיבות ביחס לאתוסים הלאומיים המנוגדים של אוכלוסיות אלו בארץ. אתגר מנהיגותי זה יכול להעניק למוזיאונים כר נרחב לפעילות בתחום הרב-תרבותי (קרק ופרי 2008: 113). המוזיאון מוקם על ידי יחיד או קבוצה של אנשים ששמה לה למטרה להנציח ולשמר. היחיד יכול להיות הזים ("המשוגע לדבר"), דוגמת בוריס שץ, שבמשך שנים אסף, רכש ושימר חפצי אמנות ופריטים אחרים הקשורים לעם ישראל ולארץ-ישראל עבור בית הנכות הלאומי "בצלאל". (שי תשס"ו: 168-173). בדומה, ניתן לראות בסעיד אבו שקרה ובמוצטפא

אבו-ריא יזמים פעילים שסחפו אחריהם בהצלחה את החברה לרעיון מערבי חדשני לא מוכר. אישים אלו שתפיסות עולמם מגובשת, ומקורות ההשפעה לכך באו בהשפעה מערבית-ישראלית מובהקת, נתקלו בבעייתיות פוליטית - לאומית מסוימת שמלווה את עשייתם בניגוד המסרים הלאומיים שברצונם להביע. מחד גיסא, הם מעמידים את עשייתם כחלק מפרויקט בינוי האומה הפלסטינית, מאבק בניכוס התרבות החומרית הערבית על ידי מוזיאונים יהודיים, התמקדות בחקלאות הכפרית כסמל של המורשת הערבית-פלסטינית, תוך טשטוש הבדלים דתיים פנים ערביים. מאידך, מוזיאונים אלו עוסקים בעבר של המורשת הערבית ולא בהווה. המסר הלאומי שהמוזיאונים מבקשים להציג, כל אחד בדרכו, אם על ידי טיפוח מורשת חומרית (סחנין), או בזיקה לאמנות גבוהה (אום אל-פחם), שממקדת את המבט התרבותי הרחב יותר של המפגש עם המערב. אלה מעגלים שונים שאתם מתכתבת הלאומיות של אזרחי ישראל הפלסטינים ושמשקפת בהתפתחות המרחב המוזיאלי החדש שהולך ונוצר.

המשותף למוזיאונים האמורים הוא היעדר הכרה רשמית מטעם המדינה, ומכאן שרובם לא זוכים לתקציב ממשלתי מהמחלקה למוזיאונים במשרד התרבות, למעט הגלריה באום אל-פחם. מצב זה נובע בשל כך שהמוזיאונים הללו, לא עומדים בכללים של החוק המעניק הכרה ממשלתית כמו: עיצוב על ידי אוצר, ניהול תקין של הפעילות השוטפת ועוד.

ביקור קבוצות של תיירים יהודים ושאנים יהודים במוזיאון תלוי במצב הביטחוני בארץ בכלל, ובמגזר הערבי בפרט. המצב הביטחוני ניתן לחלוקה במספר רמות: ברמה המקומית וברמה האזורית. ברמה המקומית זה מתבטא ביחסים בין הערבים לבין היהודים בתחום מדינת ישראל, וברמה האזורית, הכוונה ליחסים בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית, ומדינות ערב השכנות. מצב זה משפיע על כמות המבקרים שייגיעו למוזיאונים במגזר הערבי בארץ.

הביטוי הלאומי של המוזיאונים הללו נמצא בקונפליקט מתמשך והליכתם בנושא זה הוא "על חבל דק", אשר גורם להם לפנות למורשת של התרבות החומרית. המוזיאונים פונים לשני קהלים מוגדרים ומנוגדים במסרים שאליהם הם רוצים לפנות: מחד-גיסא, מסר לאומי לחברה הערבית הפלסטינית, ובמיוחד לנוער הערבי. מאידך, מסר פולקלוריסטי-תרבותי לקבוצות היהודיות, אשר הן רוב המבקרים בתקופות שקטות מבחינה ביטחונית. לכן במוזיאונים הללו, ובמיוחד במוזיאון בסח'נין המתיימר להראות את המורשת הפלסטינית-הערבית, לא מובעים נושאים ומוצגים הקשורים לעימות הקיים בין החברות הללו או מהבעיות הערכיות איתן מתמודדת החברה הערבית במדינת ישראל. שכן הרעיונות הלאומיים של שתי החברות הללו בארץ מנוגדות וסותרות ולכן המוזיאונים הללו מתחמקים מלהציג באופן מפורש את הפן הלאומי. פתרון יצירתי לכך חבוי בהדרכה, אשר מותאמת לקבוצה המבקרת במוזיאון ונאמרת בעל פה.

המוזיאונים בחברה הערבית בישראל הם חלק ממפעל רחב יותר, שכולל היבטים נוספים של שימור והחייה תרבותית, וכן הביקור במוזיאונים כחלק מטיפוח העניין התיירותי במרחבים גאוגרפיים תרבותיים נוספים, כגון הביקור בעיר סח'נין שמוצמד לביקור במוזיאון. מכאן גם הקשר ההדוק של המוזיאונים במפת התרבות הכללית מחד, ושל אופי הביקורים באתרים בהם הם ממוקמים מאידך. למשל, לפחות חלק מהביקורים במוזיאון בסח'נין מתחילים באנדרטה לזכר הרוגי 1976 ובכך מעניקים נופך לאומי מודגש לביקור אפילו מעבר למה שנובע מן הדגש על המורשת הערבית פלסטינית, ובדומה במוזיאון בכפר קאסם. מדברי המרואיינים במחקר קיימת עמימות מסוימת בקשר ללאומיות הפלסטינית בישראל אפילו במקומות שהיא מתבקשת לכך,

אך היא לא מפתיעה לנוכח הרגישות של המצב הפוליטי העכשווי בארץ. רגישות זו אף באה לידי ביטוי ביתר שאת בשינוי ההדרכה לקהלים שונים המבקרים במוזיאונים הללו.

## תודות

לפרופ' שלום צבר ולפרופ' ראסם ח'מאיסי על ההערות החשובות.

## מקורות

- אבו-ריא, א' 1992. 'צונוא אל-תראת' – תראת' אלשעב ואנתבהוא פאלח'צם ביפי לה טמשא ונסיאנא (שמרו על המורשת, מורשת העם, ושימו לב שהאויב מנסה לשכוח ולמחוק). *אתוראת ולמג'תמע*, כרך א, 121–124, ירושלים.
- אבו שקרה, ס' 2007. *מוזיאון אום אל-פחם לאמנות עכשווית*. עמותת אלסבאר ועמותת האדריכלים המאוחדים בישראל, אום אל-פחם.
- אזולאי, א' 1993. בדלתיים פתוחות – מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל. *תיאוריה וביקורת*, 4, 79–95.
- האנציקלופדיה הפלסטינית*. 1984. מהדורה ראשונה, כרך רביעי, דמשק.
- ויניצקי-סרוסי, ו' תשנ"ט. לזיכרון הקולקטיבי אין גבולות. *סוציולוגיה ישראלית*, א(1) 172–176.
- זנדברג, א' וא' בר אור. תשס"ט. אמנון בר אור יתכנן את המוזיאון באום אל פחם. *הארץ*, "גלריה", (4.11.2008), 9.
- זנדברג, א' תשס"ט. שתי רגליים מעל הקרקע. *הארץ*, "גלריה", (5.11.2008), 6.
- 50 עאמא עלא מג'זרה כפר קאסם, 1956–2006.
- יאיר, א' תשס"ד. *טיפוסי מוזיאונים בישראל-תפיסות עולם ופעילויות חינוכיות*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- יוהס, א' תשנ"ג. ביטויה של המורשת הערבית בתחום המוזיאלי. *במוזיאון*, 6, 16–17.
- כבהא מ' (עורך מדעי). ללא תאריך. *אום אל-פחם*, מסלול סיור, אום אל-פחם.
- כבהא, מ' 2000. המזימה והקורבן, "טבח כפר קאסם בהיסטוריוגרפיה הערבית הפלסטינית". בתוך: ר' רוזנטל (עורך), *כפר קאסם אירועים ומיתוס*, 87–116, תל אביב: הוצאת ספרות עכשיו.
- כהן, ה' תשס"ב. הפליטים הפנימיים במדינת ישראל: המאבק על הזהות. *המזרח החדש*, כג, 83–102.
- מאוטנר, מ', א' שגיא ור' שמיר (עורכים). 1998. *רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית*. תל אביב.
- מטוס, י' (מעצב). ללא ציון שנה. *הגלריה לאמנות אום אל-פחם*. דף למבקר.
- מילס, ש' 2003. *מישל פוקו*. תל אביב.
- נחמיאס, ר' 2006. כפר קאסם: 'הגיע הזמן שהמדינה תודה בטעות'. *ynet*, *ידיעות אחרונות*, 29 באוקטובר, 1.
- ענבר, א' 1991. בית הראשונים, סח'נין. *דבר, דבר השבוע*, 27 דצמבר, 22–27.
- ענבר, י' 1999. זקוקים לנשימה ארוכה. *פנים*, 10, 86–82.

פירו ואחרים. 2001. על מעמד התרבות הערבית בישראל – דוח ביניים המסתמך על דוח שהופיע בספר תעודת תרבות – חזון 2000. *מקורב: כתב-עת לספרות ולתרבות*, 6, 114–118.

קול-ענבר, י' תשנ"ב. *תולדות המוזיאונים בארץ עד קום המדינה כביטוי לחזון הציני*. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קרק, ר' ונ' פרי. 2008. מוזיאונים ורב תרבותיות בישראל. *אופקים בגאוגרפיה*, 70, 105–116.

רכס, א' תשס"ב. הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי. *המזרח החדש*, כג, 275–304. שוכרי, ע' 1993. *קרקע, אדם ועמל*. הגליל לחידוש, תרשיחא.

שרון, י' 2006. 50 שנה אחרי טבח כפר קאסם: לא לצירוף ליברמן. *הארץ*, 22 אוקטובר, 1.

שי, ע' תשס"ו. *ראשית המוזיאונים והאוספים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (1848–1917)*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

שליטא, ר' 2000. מוזיאונים ובני אדם. *קלעים – כתב עת לעיונים בחינוך לאמנות*, 1, 28–39.

Bennett, T. 1997. *The birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London – New York.

Halbwaches, M. 1992. *On Collective memory*. Edited and translated by L. A. Coser, Chicago: The University of Chicago press.

Malpas, J. 2008. Cultural Heritage in the Age of New Media. In Y. E. Kaly, T. Kvan and J. Affleck (eds.), *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*, 13–26.

Cameron, D. F. 1971. The Museum, a Temple or the Forum. *Curator*, XIV(1), 11–24.

Khalidi, R. 1997. *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. New York.

## אתרים באינטרנט

מוזיאון אום אל פחם: [www.tsfionov-vitkon.com](http://www.tsfionov-vitkon.com) פרויקט של משרד ארכיטקטים.

## ראיונות

ראיון עם אמין אבו-ריא 3.12.2008

ראיון עם עבד אל-ראחים כבהא 12.1.2009

ראיון עם מחמוד בדיר 30.6.2008

ראיון עם ואליד פארג' 29.6.2008

ראיון עם סעייד אבו שקרה 29.6.2008